

ся з долею українського народу. Двоє семантичне наповнення цього образу визначило й специфіку його конструювання у творі. Реалізація на окремих ділянках шляху певного набору сакральних кодів, як-от деструкція матеріально-го світу троянців, вибір засобу для пересування, запас дорожнього інвентарю, зустріч із першим стрічним тощо, програмує й відповідну соціальну дійсність.

Список використаних джерел:

1. Іларіон, митрополит. Дохристиянські вірування українського народу. Історично-релігійна монографія / Митрополит Іларіон. — Вінніпег : Накладом Видавн. Комісії при Товаристві «Волинь», 1965. — 424 с. [Репринтне вид.: К.: Обереги, 1991. — 424 с.].
2. Кемпбел Дж. Герой із тисячею облич / Дж. Кемпбел ; пер. О. Мокровольський. — К. : Видавничий дім «Альтернативи», 1999. — 392 с.
3. Кирилук С. Іван Котляревський. Життя і творчість / С. Кирилук. — К. : Дніпро, 1981. — 287 с.
4. Котляревський І. Поетичні твори. Драматичні твори. Листи / І. Котляревський. — К. : Наукова думка, 1982. — 320 с.
5. Хропко П. Біля джерел української реалістичної поезії (10-40-і роки XIX ст.) / П. Хропко. — К. : В-во Київського у-ту, 1972. — 188 с.
6. Шевчук В. Мислене дерево: Роман-есе про давній Київ / В. Шевчук. — К. : Молодь, 1989. — 360 с.
7. Щепанская Т. Культура дороги в русской мифоритуальной традиции XIX-XX вв. / Т. Щепанская. — М. : Индрик, 2003. — 528 с.

Features of simulation of road's image in the «Eneida» of I. Kotlyarevsky are analyzed in the paper; road's semantics as a real physical object and a sacred locus that is related with the fate of the Ukrainian people is revealed in the work; the influence of folklore and ethnographic material to author's reception of this image is considered.

Key words: Kotlyarevsky, archetype, road.

Отримано: 22.02.2015 р.

УДК 821.111–343.09

А. А. Крук

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

КОНЦЕПТ ДОЛІ ЯК ФІЛОСОФСЬКО-ХУДОЖНЯ КАТЕГОРІЯ

У статті здійснюється аналіз естетико-філософського, художнього та міфологічного аспектів концепту долі. Розглядається проблема долі як інформаційна складова художньої свідомості. Виходячи із засновків онтології як основи існування, досліджується доля як така, що розгортається в екзистенційних вимірах буття і окремої особистості, і цілої спільноти.

Ключові слова: концепт долі, міфологічна основа, філософська категорія.

Сучасна літературознавча наука характеризується художнім осмисленням та переосмисленням людського життя крізь призму концепту долі. Людство завжди цікавилось питаннями долі та фатуму, намагаючись заглянути в майбутнє. Для цього було створено безліч різних теорій і концептів, які віддзеркалювали ступінь культурного, соціального, а також раціонального мислення людей. Концепт долі має давню історичну і власне слов'янську міфологічну основу.

Відіграючи важливу роль та постаючи не просто базовим, а й одним із найдавніших та складних з погляду міфології понять, концепт долі легко асоціюється з іншими концептами, особливо з тими, які мотивуються силами долі: добром, злом, правдою, кривдою, гріхом, спокутою тощо.

У свідомості українців, як це фіксує народна творчість, доля є тим фантастично-поетичним образом, який ототожнюється зі щастям. У записаній О. Афанасьєвим казці «Дві долі» йдеться про те, що кожна людина має своє щастя, яке зобов'язане піклуватися про неї, охороняти її від лиха. Людина не лише не відчуває марновірного страху перед цим щастям, але й може побити його палицею за те, що воно замість турботи про свого господаря «спить без просипу» [1, с.267]. Доля фатально визначає вік людини, її добробут тощо. Під якою зіркою чи планетою та в яку годину народиться людина – така й доля її жде. І. Огієнко вважає, що за народним повір'ям «кожен має свою Долю, призначену йому Богом. Ця Доля з'являється в образі нової зірки в Небі зараз по народженні людини, а з її смертю зірка спадає з Неба додолу» [2, с.116]. Досить часто доля українцями сприймалася не як божество, а як двійник людини. Доля є началом позитивним і істотою зовсім не ворожою; вона не має характеру божественності, а являє собою лише втілене співіснування людини.

Древні греки персоніфікували долю як тріаду жіночих образів Мойр (Клото, Лахесіс, Атропа); древні римляни – як Парки (Нона, Деціма, Морта), які перебували нібито на межі особистого та безособово-родового. Ці богині долі мали особисте волевиявлення, проте в них не було «індивідуальності».

Античність розглядала Мойру як непорушну долю і незалежний від людської волі випадок, успіх, везіння, які не могли змінити долю, але частково впливали на ті або ті етапи життєвого шляху. Як відомо, значні зміни в ієрархії олімпійських божеств сталися внаслідок переходу від родоплемінних до рабовласницьких стосунків, внаслідок чого постали потужні рабовласницькі монархії. Зевс, який раніше залежав від мойр став «мойрагатесом», правителем мойр, відтак людські долі перейшли у відання усіх мешканців Олімпу. Як слушно зазначає Л. Коган, «той, хто виступав проти долі, замахувався на всемогутність богів. Швидкий розвиток знань, успіхи грецької філософії, розширення простору Ойкумени закономірно вели до пошуку законів розвитку природи. Це не могло не викликати певної трансформації міфологічного образу долі» [3, с.26]. В античній думці греків, крім Мойр, пізніше з'являється покровителька долі богиня Тюхе (Тиха, Тихе), що передбачає долю як успіх, випадковість. Ще до виокремлення філософії з міфології доля досить своєрідно трактувалась у народному світобаченні, віддзеркаленому у класичних епосах різних народів. У слов'ян існували богині долі Стреча, Ясна, Перуниця, які визначали призначення людини, наділяли немовлят при народженні усіма чеснотами та пророкували їхнє майбутнє. Зміну персоніфікації долі не можна порівнювати лише зі зміною об'єкта поклоніння (Мойри – Тюхе). Сам концепт долі з часом почали асоціювати з філософською проблемою необхідності та випадковості, адже відповідно до культу Тюхе доля практично прирівнювалася до випадку. «Випадок, – за словами Л. Когана, – підстерігає того, хто правий, і того, хто винен, він водночас ірраціональний і непередбачуваний. Випадковість може принести і радість, і незаслужені страждання. Передбачення залишається, але його здійснення, як у міфі про Едіпа, пов'язане з ланцюгом фатальних випадковостей. Випадок підноситься на п'єдестал долі або доля зводиться до фатального випадку. А це означає, що про долю можна міркувати, оскаржувати те, що вона визначає. Ніхто не дозволив би собі посміятися над мойрами

або Зевсом» [3, с.27], а тепер Тюхе стає предметом кепкування. Згідно з концептом тюхе людина отримує не те, що їй спадає на долю за законами традиційного укладу, а те що їй припадає за законами азартної гри. Людина залежить від випадкових обставин. Богині Тюхе відповідала римська Фортуна, богиня щастя, випадку та удачі. Спочатку вона поставала богинею врожаю (від феґе – носити), материнства, жінок. Пізніше під впливом пренестинського культу Фортуни Примігенії («першородної») Фортуна стала богинею долі, щасливого випадку, добробуту. За Плутархом, Фортуна, прибувши до Рима, скинула крила, зняла взуття і зійшла з кулі щастя з виразним наміром навіки залишитись у столиці. За переказом, культ Фортуни запровадив Анк Марцій (або Сервій Туллій) із відяності за те, що він, син рабині, став римським правителем. Спочатку Фортуна шанувалася як Примігенія (Першонароджена). Її першій присвячували новонароджених, вважаючи її також покровителькою всього римського народу. Тут напрошується аналогія зі світосприйняттям давніх українців. Дослідник О. Афанасьєв, ґрунтуючись на концепціях міфологічної школи, довів, що у східних слов'ян, зокрема в українському народі, «рід – це бог долі, Доля, талан, суд-присуд; пор. приказку: «Так йому й на роду (з давнього Роду) написано. А Рожаниці – це богині людської Долі, як грецькі Мойри чи латинські Парки, це феї, що появляються при народженні дітей» [цит. за: 2, с.114]. При виявленні різниці між Мойрами та Тюхе (Парками і Фортунами) в античній міфології з'явилися перші уявлення про протилежність необхідності і випадковості. З виникненням нових векторів світосприйняття доля в Римі пов'язувалась з богинею Діке (Діка), що асоціювалась зі справедливістю. Пізніше (при виникненні Римської імперії) долю почали осмислювати як неминучу детермінацію, відчужену від конкретного буття людини, тобто фатум.

Фатум (лат. *Fatum* – фатум, доля) – присуд долі; божество [4, с.261]; «тотальна неминуча напередзаданість» [5, с.201]; концентрований вияв невідворотності подій [5, с.206]. У Древньому Римі фатами називали божества, подібні до грецьких мойр, які визначали долю людини при народженні; у стоїків фатум поставав силою, що керувала світом. В особистому аспекті фаталізм веде до різкого звуження можливих проявів творчої ініціативи, а в соціальному – до застою, до бездумного слідування стереотипам, які виходять із ужитку. Як у соціальному, так і в особистісному планах фаталізм врешті-решт завжди виявляється безвихіддю, стіною, яку необхідно подолати. Глибинне соціальне коріння фаталізму криється у стихійності суспільного розвитку. В різні історичні епохи, в різних народів фаталістичні ідеї набували різного забарвлення, яке не втрачало містичної сутності релігійного фаталізму. Важливо підкреслити, що поняття фатуму було і в дохристиянських віруваннях українців. І. Огієнко наголошував, що «поняття про неминучу Долю прийшло до нас дуже рано, ще за Чорноморсько-Дунайської доби життя, прийшло від римлян <...>. Наша доля – це римська Фортуна, що була сильно зв'язана з релігією. Власне таке поняття фаталістичної Долі відоме скрізь, де тільки були римські впливи: у східних слов'ян, у сербів, румунів, греків, іспанців. Неминучість Долі – це світова віра» [2, с.118].

У багатьох випадках слова «доля» і «фатум» взаємозамінні, проте ці поняття, на наш погляд, різняться. У сучасному вживанні слово «доля» означає силу або чинник, який зумовлює події і передбачає їх курс. Доля – це події, які відбуваються за чийось розпорядженням. Це поняття, яке виражає міфологічні та релігійно-ідеалістичні уявлення про сили, що визначають життєвий шлях людини, всі події в історії народу, людства. Втручанням фатуму в долю людини пояснюються причини античного трагізму. Фатум не передбачає вибору і майже завжди закінчується-

ся смертю. Середньовічна література наповнює поняття долі похмурих стражданням, аскезою, вспрощенням. З розвитком лицарської літератури мотив мученицьких страждань, які випадають на долю персонажів, набирає романтичного забарвлення, увиразнюючи стосунки лицаря і дами його серця. У концепті долі в порівняльному відношенні віддзеркалюється панування над людиною неусвідомлених нею природних і соціальних сил. Концепт долі широко використовувався в «філософії життя», де його тлумачили як вияв ірраціональності буття. Проблема долі посідає значне місце і в екзистенціалізмі. В. Горан зазначає, що давньогрецькому світогляду притаманне розуміння концепту долі як безвладної сили, адже життям людини керують соціальні фактори. Основну роль у долевлаштуванні відіграє належність індивідуума до певного соціального стану. Звідси й випливає трактування долі як наперед визначеного життєвого шляху від початку до кінця (від народження до смерті). «У давньогрецьких уявленнях про долю відбулося складне, навіть суперечливе поєднання, з одного боку, індивідуалістичної тенденції, а з іншого – збереження абсолютної залежності індивідуума від соціальних структур, до яких він належав від народження, тобто від структур, пов'язаних із віднесеною до минулого первіснообщинною формацією, для якої характерна невіддільність індивідуума» [6, с.172]. Натомість у повір'ях українців домінує думка про те, що доля при всій своїй невідворотності і вродженості все-таки залежить значною мірою від характеру та здібностей людини: людина мусить наполегливо шукати свою долю, і лише тоді вона може сподіватись на успіх. У народних оповідях на шляху дбайливої людини з'являється чепурна, приємна на вигляд доля, вона їй допомагає людині в усіх господарських справах. А доля ледачої людини пиячить, байдкує або спить. До того ж вона і виглядає непривабливо – заспана, запухла, неохайна. В українців, пише І. Огієнко, є «казки, в яких герої збуваються своєї злоти Долі й міняють її на добру» [2, с.118].

У розвинених системах античної філософії простежувався концепт «героїчності», тобто боротьби з долею, проте ця тенденція припинила існування через християнізацію Західної та Східної Європи. Безсилля людини перед Невідомим у природі і суспільному житті породжувало релігійно-містичну свідомість, в якій чимале місце займала сліпа віра в долю. Саме ці два аспекти народного світобачення – діяльнісно-практичний (стихийно-матеріалістичний) і містично-релігійний – відбилися в епосі. Епос різних країн і народів вперше ототожнював ідею долі з характером людини, протиставляв долі трагічного героя і боягуза, борця і раба.

Давньогрецький філософ Геракліт в своєму вченні про Логос наголошував, що світ єдиний, він не створений ніким із богів і ніким із людей, виник із вогню і повертається у нього згідно з концептом долі [цит. за: 7, с.334-335]. Все відбувається за законами долі та постає взаємною енантіодромією (за К. Юнгом), тобто концепційною єдністю протилежностей. Сама доля (як Логос, єдиний закон природи) «ототожнюється із необхідністю» [8, с.276].

Питанням божого провидіння та волі людини переймався й старогрецький філософ Платон, вважаючи, що доля, – це «шлях від невідомого до невідомого та довільна причина фатального діяння» [9, с.427]. Ні один смертний не дає ніяких законів, адже все людство залежить від долі та випадку. Платон охарактеризував долю людини як таку, що знаходиться під впливом бога, наголосивши, що лише бог, доля та своєчасність можуть впливати на майбутнє людини. Платон стверджував, що все підчиняється долі, але не все передбачається нею. «Події долі подібні до закону», проте закон не може зумовити долю кожної людини окремо і врахувати «безкінечні обставини», в яких вона може опинитися [9, с.463]. Саме таке розуміння долі не залишало місця для свободи волі та не дозволяло схвалювати або засуджувати вчинки людей.

Про зв'язок необхідності і волі людини міркували і грецькі поети-трагіки Есхіл, Софокл, Еврипід, розвиваючи ідею Геракліта про долю-необхідність. Прометей Есхіла був упевнений, що долі не може уникнути навіть сам Зевс. Закони світу ворожі людині, якщо вона не знає їх. Сліпа необхідність, немов розбійник у засідці, підстерігає людину. Тоді доля людини трагічна. Людина не може чинити опору їй. Це – трагедія незнання. Якщо у «Прометей Прикутому» йдеться про свідомо вибрану героєм долю, про подолання сліпої необхідності, то у трагедії «Семеро проти Фів» панує ця необхідність. Жадання влади, духовне незнання, неутство – і є цією безрозсудною, сліпою необхідністю [3, с.30-31].

Одним із перших творів вітчизняної літератури, де особистісне буття героя-автора постало у зв'язку з буттям усесвіту, є «Повчання Володимира Мономаха». Звертаючись до дітей, князь напучує їх: «Смерті, діти, не боячись, ні війни, ні звіра, свій обов'язок сповняйте. Адже, якщо я не загинув ні на війні, ні від звіра, ні від води, ні з коня падаючи, так і з вас ніхто не може скалічитись чи забитись, коли не буде Божого повеління. А як буде від Бога смерть, то ні отець, ні мати, ні брати не заступлять від неї» [10, с.168].

Як відомо, розвиток європейської цивілізації визначив змагання двох світоглядних моделей – антично-ренесансної і середньовічно-християнської. Природничі відкриття другої половини XIX ст. і, як наслідок, ніцшеанський та матеріалістично-атеїстичний нігілізм, звільнення від страху перед церковними покарами спричинили критику традиційної культури Європи, зокрема й християнства. Наприкінці XIX ст. після реструктуризації концепту долі в контексті ірраціоналізму та неокласичної філософії почали розвиватись такі філософські напрями, як пізній романтизм, «філософія життя» Зіммеля, філософська концепція Шпенглера тощо.

Необхідно також відзначити, що доля, за словами С. Семенової, як філософська проблема, практично витіснена вже з початку християнської ери (коли замість неї виникли увявлення про Божественне провидіння, промисел, визначення), реанімується саме у Ніцше з його героїчно-романтичним неоязичництвом [11, с.26]. У філософсько-узагальненому контексті концепт долі виражає перш за все несвободу, безсилля людини перед її природними обмеженнями, фізичним еством, силою онтологічних обставин. Слушно зауважує І. Огієнко: «серед усього українського народу віра в Долю здавна надзвичайно сильна. Кожному Доля постановляє, що має бути ще від коліски; і що має статися, те невідмінно станеться. Хоч би ти замурувався, а Доля тебе таки знайде й зробить своє...» [2, с.117].

Ставлення особистості до власної долі може бути трояким. По-перше, підпорядкування долі, мудре прийняття всіх її визначень. По-друге, це гордо-стоїчне протистояння долі, позиція людської гідності перед лицем неминучого. І нарешті – героїчний опір фатуму, навіть можливий виклик йому до певної межі.

Загалом можна виділити три підходи до теорії долі. Естетичний, коли між вчинками та подіями постає глибинний зв'язок звершення, що виходить за межі емпіричного життя; філософський – між вчинками і подіями немає ні прямого, ані зворотного причинно-наслідкового зв'язку, але є співпричетність одному смисловою полю долі-суду, долі-фатуму. Тут концепт долі уточнюється, конкретизується також і ознакою нерозумності (за С. Аверинцевим); релігійний для християнства з його ідеєю абсолютного персоналізму дії провидіння осмислено всередині себе і направлено доцільно на порятунок людини і світу в вічності. В. Колесов пише: «Доля – це не фатум, що відразу прирікає на незмінний вирок. Доля – провв видових відтінків, це і частка, і участь, і вдача <...>. Дія долі поширюється і на те, що є на даний час, тому що <...> увявлення про минуле і майбутнє як реально існуюче в теперішньому часі передбачається вірою в долю. Доля охоплює всі три відрізки часу» [12, с.98].

Концепт долі є філософською категорією, адже доля є поняттям, яке слугує для позначення трансісторичного і крос-культурного феномена організації соціального й особистісного буття. Різні культури й різні епохи перегукуються у способах мистецького вираження концепту долі. Вмотивована духовними потребами епохи, проблема долі в художній практиці увиразнюється як фольклорно-язичницькими, так і релігійно-містичними образами.

Список використаних джерел:

1. Афанасьев А.Н. Две доли / А.Н. Афанасьев // Народные русские сказки А.Н. Афанасьева : в 5 т. – М. : ТЕРРА – Книжный клуб, 2008. – Т. 2. – С. 266-268.
2. Огієнко І. Дохристиянські вірування українського народу : історично-релігійна монографія / І. Огієнко. – К. : АТ «Обереги», 1992. – 424 с.
3. Коган Л.Н. Человек и его судьба / Л.Н. Коган. – М. : Мысль, 1988. – 283 с.
4. Словник античної мітології / [уклад.: І.Я. Козовик, О.Д. Пономарів]. – Тернопіль : Навчальна книга-Богдан, 2006. – 312 с.
5. Тарнашинська Л.Б. Презумпція доцільності; Абрис сучасної літературознавчої концептології / Л.Б. Тарнашинська. – К. : Вид. дім «Киево-Могилянська академія», 2008. – 534 с.
6. Горан В.П. Древнегреческая мифологема судьбы / В.П. Горан. – Новосибирск : Наука, 1990. – 335 с.
7. Лаэртский Д. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов / Д. Лаэртский. – М. : Мысль, 1986. – 571 с.
8. Антология мировой философии : в 4 т. – М. : Мысль, 1969. – Т. 1. – Ч. 1. – 936 с.
9. Платон. Диалоги / Платон. – М. : Мысль, 1986. – 607 с.
10. Мономах В. Поучение / В. Мономах // Златоструй. Древняя русь X-XIII вв. / [сост., авторский текст, коммент. А.Г. Кузьмина, А.Ю. Карпова]. – М. : Молодая гвардия, 1990. – 302 с.
11. Семенова С.Г. Odium fati как духовная позиция в русской религиозной философии / С.Г. Семенова // Понятие судьбы в контексте разных культур. – М. : Наука, 1994. – С. 26-33.
12. Колесов В.В. «Судьба» и «счастье» в русской ментальности / В.В. Колесов // Размышления о философии на перекрестке второго и третьего тысячелетий; сборник. К 75-летию профессора М.Я. Корнеева. – СПб. : СПб. филос. о-во, 2002. – С. 98-106. – Серия «Мыслители», вып. 11.

The article envisages the aesthetic, philosophical, literary and mythological aspects of the concept of destiny. The problem of the concept of destiny as the information component of artistic vision in a literary work is investigated, comprising a body of knowledge about destiny as object of author's cognition.

Destiny is considered as universal existence of human being, expressing the fundamental conditions and possibilities of man and spiritual world. The concept of fate includes a powerful philosophical and moral content. Different fateful factors are covered through a combination of two fields (real and unreal), which not only determine the strength and depth of characters' feelings, but also conceptualize the value of human dreams and brutal reality. The main semantic component of works serves as collision of outer and inner world. In works of fiction there is fate vector that determines the probable life events, but may be changed by the efforts of characters.

Key words: concept of destiny, mythological basis, philosophical category.

Отримано: 12.03.2015 р.